BIBLIOTEKARZ PODLASKI
1/2019 (XLII)
<https://doi.org/10.36770/bp.41>
ISSN 2544-8900 (online)
<http://bibliotekarzpodlaski.ksiaznicapodlaska.pl/>

Oksana Puchońska*

Uniwersytet Narodowy „Akademia Ostrogska” (Ukraina)

<https://orcid.org/0000-0003-0543-4847>

Травматична пам'ять в об'єктиві посттоталітарної літератури

Аннотация: Переживания прошлого, вне всяких сомнений, является элементом национальной идентичности, независимо от того, является ли оно темой социально-культурного дискурса, или находится где-то на окраине истории.

Особенно важным в этом случае остается наблюдение травматических переживаний, которое не так влияет на формирование современного сознания общества, как постулирует его поведение в ответ на новые вызовы истории. Актуальным примером является травматическая память тоталитаризма, культивированная украинцами, которая после долгого забвения с двойной силой возвращается в сегодняшние времена, то есть в ситуации новой угрозы свободе, отвоеванной только недавно. Литература традиционно становится самым активным инструментом осмысления и отражения этих процессов, вместе с тем выполняя функцию культурной терапии травмы тоталитарного прошлого, которое до сегодня замалчивалось.

Ключевые слова: память, травма, тоталитаризм, история, литература.

* Oksana Puchońska – doktor habilitowana nauk filologicznych. Stypendystka Wydziału „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego oraz Programu Stypendialnego Rządu RP dla Młodych Naukowców (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie). Autorka monografii *Lit-racki wymiar pamięci* (2018) oraz licznych artykułów literaturoznawczych.

Pamięć traumatyczna w obiektywie literatury posttotalitarnej

Streszczenie: Doświadczenie przeszłości jest bez wątpienia budulcem tożsamości narodowościowej niezależnie od tego, czy jest ono tematem dyskursu społeczno-kulturowego, czy znajduje się na marginesie historii. Szczególnie ważna w tym przypadku pozostaje obserwacja doświadczenia traumatycznego, które nie tyle wpływa na kształtowanie nowoczesnej świadomości społeczeństwa, ile postuluje jego zachowanie wobec nowych wyzwań historii. Przykładem aktualnym pod tym względem wydaje się traumatyczna pamięć totalitaryzmu kultywowana przez Ukraińców, która po ciągłym zapomnieniu, powraca z podwójną mocą w okresie dzisiejszym, to znaczy w sytuacji ponownego zagrożenia dla wywalczonej przez nich nie tak dawno niepodległości. Literatura tradycyjnie staje się najbardziej aktywnym instrumentem przemyślenia oraz odzwierciedlenia owych procesów, pełniąc przy tym jednocześnie funkcje kulturowej terapii wobec przemilczanej dotychczas traumy totalitarnej przeszłości.

Słowa-klucze: pamięć, trauma, totalitaryzm, historia, literatura.

Traumatic Memory in the Lens of Post-totalitarian Literature

Summary: An experience of the past, without any doubt, is the construct of national identity. It does not depend on the socio-cultural discourse. It is important to look at the traumatic experience, which not only influences the forming of contemporary social consciousness, but determines the behavior of society in the conditions of new historic challenges. An example can be traumatic memory of the Ukrainians. Now, with the advent of a new threat to independence, this trauma is returning twice as powerful. Literature has traditionally become the most active instrument of perceiving and reflecting such processes, while at the same time fulfilling the function of cultural therapy against the traumatized totalitarian past.

Key words: memory, trauma, totalitarianism, history, literature.

З огляду на те, що українська культура, маючи віковий досвід колоніального гноблення, зазнала тоталітарних репресій, набула вона таким чином значного травматичного досвіду, який визначив її стан і шляхи розвитку на десятиліття. Коли йдеться про специфіку пам'яті у посттоталітарний період, то насамперед маємо справу з пам'яттю травматичною. Про це свідчать практично всі дослідження цього явища, в тому числі і літературознавчі праці Аліції Бялецької (*Літературна експресія як стратегія перетривання після травми*¹), Джефрі Гартмана (*Знання про травму і літературні дослідження*²), Марі Делапер'єре (*Місця пам'яті чи пам'ять місць? Кілька уваг на тему втілення минулого в сучасній літературі*³), Кейті Карут (*Незатребуваний досвід: Травма, наратив, історія*⁴). Для української посттоталітарної літератури травма має виняткове значення. Це пов'язано з тим, що основою пам'яті тоталітарного минулого є перманентне переживання травми.

Травматичний досвід деформує, а то й руйнує звичний порядок життя, винятково впливає на людину, сприйняття та прийняття нею навколишнього світу, її ідентичність, змінює структуру пам'яті про минуле та впливає на майбутнє. За теорією фрейдистів, підставою травми є не стільки травматичний досвід, скільки його повернення у спогадах. Тому різні версії сучасної літературної інтерпретації того, що відбулося, свідчать про реорієнтацію суспільної свідомості у процесі переосмислення минулого та зведення логічних рахунків із ним на шляху до формування нових адекватних стратегій розвитку культури в умовах глобалізаційного мультикультурного суспільства XXI століття. Саме непропрацьована травма минулого є визначальним чинником, котрий найчастіше провокує суспільство до переоцінки минулого і його значення у теперішньому. Усі дослідження порушеної проблеми зосереджуються на трьох

¹ Zob. A. Białecka, *Ekspresja literacka jako strategia przetrwania po traumie. Doświadczenie Aushwitz w literaturze kobiecej*, [w:] *Kobiety wojny. Między zbrodnią a krzykiem o godność*, red. A. Bartuś, Oświęcim 2014, s. 249-256.

² G. H. Hartman, *Wiedza traumatyczna i badania literackie*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, pod red. T. Łysaka, Kraków 2015, s. 377-415.

³ M. Delaperrière, *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, R. LIV, Z. 1 (316), s. 49-61.

взаємопов'язаних чинниках: *травматичній події, травматичному досвіді та травматичному спогаді*. Така послідовність визначає специфіку травми, її впливу на індивіда, групу чи цілий соціум та її місце в дискурсі пам'яті як соціального явища.

Наслідки травматичного досвіду сьогодні часто визначають світогляд, пріоритети та поведінку наступних поколінь. Відбувається своєрідна реконцептуалізація поняття травми в сучасних наукових студіях, де вона набуває не психологічного чи фізіологічного значення, а дефініюється передусім як феномен соціальний. Оксана Кісь зауважує: якщо раніше травма асоціювалася з фізичними наслідками нещасних випадків, то у сучасних соціально-психологічних студіях вона є наслідком „вкрай болісного, глибокого та психоемоційного шоку”⁵. Кейті Карут визначає травму як незатребуваний досвід, під владою якого перебувають ті, хто його пережив. Натомість травматичну пам'ять учена визначає як повернення минулого, що не зовсім нами прийняте і не до кінця для нас зрозуміле. Барбара Мішталь, у свою чергу, під травматичною розуміє пам'ять, витoki якої лежать у певному травматичному досвіді⁶. Таким досвідом для українців, як практично для усіх європейців, став досвід тоталітаризму.

У результаті численних антигуманних подій ХХ століття, психологічне здоров'я сучасного світового соціуму стало надмір підірваним. Це призвело до неоднозначного сприйняття сучасниками минулого. Повалення імперій та утвердження на їх уламках тоталітарних режимів сформувало стійку традицію витіснення і заборони пам'яті. Різкі зміни політичних та владних пріоритетів травматизували людство, не даючи йому змоги оговтатись та ввійти в колію нових устроїв, вимог, ідеологій тощо. Окрім того, репресивна політика тоталітарних режи-

⁴ C. Caruth, *Trauma: Explorations in Memory*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1995, 277 ss.

⁵ О. Кісь, *Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор*. “У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело”, за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен, Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010, s. 174.

⁶ B. Misztal, *Theories of Social Remembering*, Philadelphia: Open University Press, 2003, s. 160.

мів, геноцид націй, знищення політичної та культурної інтелігенції, духовенства як основ існування будь-якої нації, гібридизація національних культур позбавляли суспільство здатності не лише пережити зазнану травму, а й пам'ятати її. Відомо, що в період Радянського Союзу як у республіках, такі у більшості країн соціалістичного блоку була заборонена меморіалізація жертв Голокосту, які на цих територіях були названі радянськими жертвами нацизму. Свідчило це про антисемітизм із радянським обличчям (детальніше про це йдеться в дослідженнях Тимоті Снайдера та Нормана Наймарка). Не могло бути й мови про визнання масових знищень людей на території СРСР жертвами репресій цього режиму. Нащадків цих жертв на роки позбавлено можливостей нормального функціонування в комуністичній державі – без права отримання освіти, кар'єрного росту тощо.

Зміна геополітичного устрою Європи після Першої світової війни, заміна одних колоніальних пріоритетів іншими та виникнення нових ідеологій, руйнівні наслідки Другої світової війни та черговий поділ світу після її закінчення, а також утвердження на десятиліття тоталітарного режиму Радянського Союзу призвели до кризи колективної ідентичності світової спільноти, яка у різний спосіб відчула на собі травматичний вплив вищезгаданих подій. Після остаточного розпаду Союзу, який вважався останньою тоталітарною імперією, в більшості суспільств ця криза стала першорядною проблемою. Сам факт розпаду геополітичної „резервації” СРСР став не менш травматичним для більшості населення, аніж викриття радянських злочинів, оскільки зруйнованим виявився звичний порядок речей, під загрозою опинилася впевненість у застрашньому дні.

П'єр Жане, опираючись на психоаналітичну теорію Фрейда, переконує, що подолання травматичного досвіду можливе за умов його наративізації⁷. Одним із ефективних методів виявлення та подолання суспільних травм стає література, яка, за допомогою лише їй притаманних художніх засобів, дає можливість сховати за маскою фікції сповідь, представлену як альтернативна дійсність. В літературознавчих дослідженнях теорія

⁷ П. Жане, *Еволюция памяти и понятие времени*. “Психология памяти”, под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова, Москва: Изд-во ЧеРо, 2000, s. 371-379.

травми сягає американського постструктуралізму і, здебільшого, базується на аналізі свідчень вцілілих жертв Голокосту. Травма у їх контексті є фундаментальним конструктом посттоталітарної пам'яті. Вона не просто пояснює деструктивні зміни у свідомості потенційних персонажів літературного твору, але й спонукає до пошуку конструктивних методів суспільної терапії через художню вербалізацію. Отже, травматичний досвід у літературі можемо розглядати і як базовий складник культурної пам'яті, і як її інструмент.

Домінік ЛаКапра, полемізуючи у своїх дослідженнях із теорією естетизації травматичних свідчень (чим і займається художній твір), акцентує увагу на спекулятивному характері цього підходу, оскільки він зводить інтерпретацію тексту лише до рівня мови й тексту, відкидаючи таким чином залучення позатекстових елементів дійсності⁸. Учений акцентує увагу на двох важливих мнемонічних стратегіях – *відігрування* (acting out) і *пропрацювання* (working through). У першому випадку йдеться про ті ж спогади носіїв травматичного досвіду, які є сво-єрідними *текстами пам'яті*, здатними повертати подію, репрезентувати травму. Тут можемо говорити, наприклад, про мемуари («Інший світ» Густава Герлігнга-Грудзінського, «В гостях у Сталіна. 14 років у радянських концтаборах» Павла Назаренка, «Червоний терор: Крізь розкулачення та голодомор» Дмитра Гойченка, «Дівчинка в червоному плащiku» Роми Лігоцкої, «Дівчинка в зеленому светрику» Кристини Хігер), документальні фільми («Шоа» Клода Ланцмана), фіксовані документальні свідчення у наукових та публіцистичних виданнях. Ідеться в таких випадках про матеріалізацію травматичного досвіду, який до вербального вияву існував лише у формі думки, нематеріалізованої пам'яті, уяви.

У другому випадку маємо справу із *текстами про пам'ять*, що переосмислюють травму і долають пов'язані з нею юбар'єри. Саме літературна версія травматичного досвіду цілком надається до інтерпретації травматичного минулого з метою його пропрацювання. У цьому випадку літературні твори можемо поділити на *тексти-свідчення про пам'ять*

⁸ D. LaCapra, *Writing History. Writing Trauma*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001, 248 ss.

і власне тексти про пам'ять. До першого варіанту відносимо твори, авторами яких у більшості випадків є безпосередні учасники травматичних подій. Причини вибору такої версії свідчення неоднозначні. З одного боку, вербалізація травматичної пам'яті у формі художнього твору позбавляє автора відповідальності перед достовірністю/недостовірністю фактів, оскільки у художньому творі факт як такий відсутній, він підмінюється альтернативним фактом, що спирається на художню уяву, образ тощо. З іншого боку, страх, як наслідок посттравматичного синдрому, застерігає від можливості безпосереднього свідчення, оскільки, як уже згадувалось, це може спровокувати повторне проживання травматичної ситуації чи потенційну розплату за сказане. Саме тому вцілілі жертви Голодомору не завжди погоджуються говорити про пережите. Текстами-свідченнями є «Тигролови» і «Сад Гетсиманський» Івана Багряного, «Дими над Біркенау» Северини Шмаглевської, «Бійня номер 5 або хрестовий похід дітей» Кнута Воннегута, «Колимські оповідання» Варлама Шаламова, «Голодоморня» Нонни Ауски тощо. Автори цих творів – безпосередні учасники травматичних подій. У такому випадку художній твір стає маскою, за якою можна сховати обличчя, водночас це не перешкоджає розповісти про минуле.

Власне текстами про пам'ять можемо вважати ті, автори яких мають посередній стосунок до описуваного ними минулого. Їхні історії – це історії інших людей. Однак досвід описуваних героїв тоді стає надбанням суспільної пам'яті. Йдеться про випадки, коли доля індивіда репрезентує долю цілого покоління, нації. Знаковими у цьому плані є «Жовтий князь» Василя Барки, «Благочестиві» Джонатана Літтела, «Вибір Софії» Уільяма Стайрона, «Любовні листи» та «Іспанські очі» Марії Нуровської, «Гойдалка дихання» Гerti Мюллер.

Томаш Більчевський акцентує увагу на безцінній ролі літератури, яка, незважаючи на постколоніальну стагнацію суспільства загалом і культури зокрема, безкомпромісно взялась за реінкарнацію та терапію травматичної пам'яті. Дослідник вважає, що значення художніх текстів, котрі відкривають і пропрацьовують «рани і одержимість», пов'язані з травматичними подіями минулого й переказувані із покоління в покоління, полягає у тому, що саме вони уможливають входження у несвідомий або малосвідомий простір індивідуальної та спільної

історії⁹. Саме такі тексти можуть виконувати функцію перетворювання, бути своєрідним каталізатором, що дає можливість по-іншому глянути на минуле, аби зрозуміти його.

Після розпаду Радянського Союзу українське суспільство зіштовхнулося зі щонайменше чотирма визначальними проблемами, які спровокували переосмислення минулого, з точки зору його травматичного впливу на суспільну свідомість. Йдеться передусім про **кризу національної ідентичності**. Формування впродовж кількох десятиліть уніфікованого радянського соціуму, ідентичність якого базувалася на хитких комуністичних квазіміфах, радикально підірвала свідомісні орієнтири суспільства, раніше сформовані на традиціях духовності й утожсамлення із власною історією, народними культами. Пропагована партійною ідеологією версія одновимірного радянського суспільства аж ніяк не відповідала тій реальності, у якій суспільство жило. Винищення інтелігенції впродовж 1920–1930-х років, позбавлення національного обличчя жертв Другої світової війни, арешти та ліквідація найбільш свідомих індивідів, вимушені переселення цілих етнічних груп [депортація кримських татар (1945), вивезення до Радянського Союзу етнічних українців із території Польщі (1945–1946)], переслідування та обмеження в правах нащадків тих, хто абсолютно безпідставно був таврований „ворогом народу” не могло бути цілковито прихованим за мурами представництв спеціальних служб. Після здобуття Україною незалежності остаточно підірвана національна ідентичність, опинившись перед травматичною спадщиною уже колишнього СРСР, конче потребувала реновації.

Черговою проблемою на хвилі відродження та утвердження українськості виявився **брак державотворчої традиції**, яка від періоду козацько-гетьманської держави була остаточно припинена. Усі подальші спроби унезалежнення, особливо на початку XX століття, виявились провальними. Успадкування радянської моделі організації держави, що на той період видавалося варіантом кращим із гірших, загрожувало

⁹ T. Bilczewski, *Trauma, translacja, transmisja w perspektywie postpamięci*, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, pod red. T. Szostek, R. Sendyki, R. Nycza, Warszawa 2013, s. 62.

стагнацією демократичних і гуманістичних цінностей. Політичний палімпсест, заснований на накладанні не знаних досі демократичних засад на тоталітарну матрицю правління, сформував ґрунт для виникнення гібридної держави, яка абсолютно не відповідала запитам нового часу. Окрім того, питання національного відродження, дерадянізації (читай – дерусифікації), відбудова національної ідентичності, реабілітація скаліченої пам'яті та написання правдивої української історіографії виявилися питаннями другорядними. Це призвело до поглиблення травми, котра накладалася на цілий історичний пласт травматичного досвіду. Єжи Яжембський слушно зауважив, що основоположною проблемою того періоду була не побудова нового світу, а „вписування” руїн імперії у старий, добре знаний світ¹⁰.

Третьою проблемою, що виявила чимало дискусійних моментів у деколонізації українського суспільства, була **поколіннєва зміна**, а відтак зміна національних, державних і культурних пріоритетів у свідомості молоді. На зміну поколінню, травмованому війною, раптовим переломом геополітичних інтересів, приходить покоління, яке, за задумом ідеологічної доктрини СРСР, мало стати першим зразком *homo sovieticus*. Однак існував не до кінця врахований системою чинник: жива пам'ять минулого, яка не збігалася із пропагованою ідеологічною політикою. Така пам'ять переказувалася із усними родинними історіями батьків, дідів, поширювалась у підпільному самвидаві. Ця пам'ять зуміла вберегти свідомість молоді генерції від тоталітарної стерилізації, що зіграло знакову роль у активізації руху національного відродження вже в другій половині 1980-х років. Представники цього ж покоління активно взяли до ревізії колоніального досвіду України в літературних текстах вже наприкінці 1980-х років. Як зауважує Я. Поліщук, «уход-ження в українську літературу генерції 80-х, котра сьогодні становить її найударнішу силу, відбувалося саме в період занепаду комуністичної системи, коли її репресивні спроможності були ще доволі потужними»¹¹.

¹⁰ J. Jarzębski, *Apetyt na przemianę. Notatki o prozie współczesnej*, Kraków 1997, s. 20.

¹¹ Я. Поліщук, *Із дискурсів і дискусій*, Харків 2008, s. 169.

Черговою проблемою на шляху до подолання пострадянського шоку виявилась **культурна дезорієнтація суспільства**, оскільки період розпаду Радянського Союзу збігся зі світоглядно-хронологічною кризою світової культурної спільноти, а також із процесами глобалізації, які на той час уже набули значного поширення. Саме глобалізація світу стає визначальним чинником в дуалістичній природі ставлення сучасного суспільства до минулого. Ця дуалістичність полягає, з одного боку, у необхідності йти в ногу з часом, за якою не завжди випадала можливість акцентування уваги на минулому. З іншого боку, вписування окремої спільноти у глобальний контекст без ризику втрати ідентичності потребує базування на певній основі, якою здебільшого є культурна та історична пам'ять. Пострадянське суспільство на початку 1990-х раптово постало одразу перед кількома викликами. Із падінням *залізної завіси* відкрився незнаний, таврований донедавна як „ворожий” і „буржуазний” світ, який, як виявилось, зробив значний поступ у розвитку культури, науки, освіти, техніки. Є. Яжембський зауважує, що вивчення досвіду та ознайомлення із принципами розбудови вільної держави, незаангажованої культури, освоєння власною культурою незнаних або заборонених досі творів мистецтва, історичних пам'яток є своєрідним віднайденням втраченого часу і, власне, тих суспільств, які „залишались далеко позаду”¹² за ще недавно проголошуваними ідеологічними гаслами.

Окрім того, українське суспільство зіткнулося також із важливою проблемою освоєння свого минулого, яке на той час зазнало кількарівневого демаскування. По-перше, були зняті численні табу, що стосувалися травматичних сторінок національної історії – таких, як розстріляне відродження, Голодомор, колективізація, національно-визвольна боротьба тощо. Дослідження наслідків радянського терору видавалося вкрай важливим для деміфологізації режиму та викриття його сутності, з метою припинення наростаючої ностальгії за „совком” та відродження національної самосвідомості суспільства. По-друге, разом із західними віяннями в українську культуру повертались збережені в еміграції залишки довоєнної національної культури. Йшлося про величезну істо-

¹² J. Jarzębski, *Apetyt...*, dz. cyt., s. 13.

ричну, мовну, культурну, літературну спадщину, яка ще й досі до кінця не опрацьована.

Відштовхуючись від таких аспектів, можемо запропонувати класифікацію меморіастичного освоєння травматичного досвіду українського суспільства. В основу цієї класифікації покладемо передусім хронологічний вимір, за яким рефлексію посттоталітарної пам'яті у літературі визначаємо як:

- 1) розвінчування тоталітарної ідеології та прощання з імперією, що спостерігаємо у художніх текстах наприкінці 1980-х – аж до кінця 1990-х;
- 2) усвідомлення та подолання посттравматичного синдрому після 2000-х;
- 3) нові виклики посттоталітарної пам'яті після Революції гідності.

У першому випадку йдеться про особливості літературної реакції на процес розпаду *тоталітарної імперії* та можливості виходу свідомості поза межі ідеологічних рамок домінантного впродовж десятиліть соцреалістичного стилю та радянського канону. Оля Гнатюк звертає увагу на те, що „завдання, яке було поставлене перед літературою кінця 1980-х, полягало у перетворенні культурної ідентичності – з радянської російськомовної, в українську, національну”¹³. Цілком логічно вважати, що наслідком історичного перелому є не лише радикальні зміни у різних формах організації та функціонування суспільства; в культурі насамперед – це можливість упорядкування та реорганізації існуючої ієрархії та канону, тотальна ревізія тоталітарної спадщини, наслідком чого є вилучення з культурного обігу тих елементів, які більше не є об'єктом першочергового значення та загального зацікавлення. Для вітчизняної літератури важливою була кардинальна реорганізація соцреалістичного канону розвінчування культу імен та художніх текстів, що пропагували позірні комуністичні ідеали та витісняли твори з мистецькою вартістю на національною ідеєю. Однак процес переписування канону видався не настільки результативним. Зрештою підміна ідеологічних імен і творів іменами і творами реабілітованої на той час літератури аж ніяк не забезпечила би реструктуризації канону. Насправді саме

¹³ О. Натиук, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 69.

це і стало одним зі знакових прорахунків „десовєтизації” літератури. У більшості випадків спостерігаємо, що методологія репрезентації словесної творчості залишилась радянською, замаскованою національними елементами. Саме тому запропонована донедавна версія зміни літературотворчих і дослідницьких стратегій, що передбачали руйнування культу, який був ознакою тоталітарної свідомості, скидання літератури з ідеологічного п’єдесталу як «сумління» народу, повернення їй індивідуального мистецького смислу, набула значного поширення, спровокувавши зміщення пріоритетів, деідеалізацію і руйнування міфів.

Такі підходи, зрештою свідчили про намагання вітчизняної культури захиститись перед повторним проживанням зазваної травми. Д. Колодзейчик зауважує, що наслідком рефлексії над травматичною пам’яттю є «обов’язкове повернення болю в часі теперішньому»¹⁴. Дослідниця акцентує увагу на двох ключових значеннях у пропонованому твердженні, а саме – на смислі «повернення» як процесу періодичного, а не постійного і на явищі «болю», оскільки маємо справу із поняттям емоції, викликаной непам’ятаним, витісненим чи непроартикульованим досвідом. Отже, процес відшукування пам’яті в умовах браку часової відстані поставав перед дискусійною дилемою (не)можливості вираження травматичного досвіду.

За А. Кłosковською, «тим, що визначає людську поведінку, є не об’єктивна реальність, а людська візія та інтерпретація цієї реальності»¹⁵. Таким чином, література, яка стає важливим виразником переродження вже посттоталітарної чи ширше – постколоніальної культури, набуває вагомого значення у процесі відбудови національної ідентичності. Тогочасна стагнація культури, суспільної свідомості у вимірі пострадянської реальності докладно зображена у «Московіаді» та «Рекреаціях» Юрія Андруховича, а також «Польових дослідженнях з українського сексу» Оксани Забужко.

Після численних пошуків виходу українського суспільства з культурної кризи, лише після входження у нове тисячоліття воно стає на

¹⁴ D. Kołodziejczyk, *Postkolonialne odzyskiwanie pamięci: zawłaszczenia, fabulacje, niesamowite odpominanie*, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, dz. cyt., s. 286.

¹⁵ A. Kłoskowska, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 1, s. 139.

якісно інший шлях ревізії травматичного досвіду. Безпосередньо на цю ситуацію вплинули щонайменше два чинники: остаточне пробудження національної свідомості, що супроводжувалося численними суспільними рухами та протестними акціями; соціально активним стає покоління, яке виросло в умовах уже незалежної України, а тому про тоталітарний досвід думало вже дещо іншими категоріями, аніж ті, хто мав безпосередній досвід життя в СРСР. Такий розрив поколіннєвих стосунків, виражений у сильному когнітивному дисонансі радянської і пострадянської генерацій відкривав перспективу незаангажованого перепрочитання минулого та зведення із ним остаточних поррахунків. На молоде покоління покладалися великі надії хоча б тому, що саме перед ним відкрились можливості безпосереднього ознайомлення зі світовою культурою, вільного подорожування світом, відкриття його та вписування культури української у світовий контекст. З іншого боку, цей розрив загрожував витісненням саме національного питання, як і питання травматичної пам'яті зі свідомісних орієнтирів цього покоління. На авансцені культурного розвитку опинилось театральне заперечення традиції, що переросло у масове. Трендовим стає образ вільної людини успіху, для якої нівелюються всілякі кордони, національна закоріненість, територіальна приналежність, табу, передовсім моральні. Ганс-Крістіан Трепте звертає увагу, що ХХІ століття стає століттям міграції, сучасного номадизму. На його думку, в цей період з'являється екстериторіальна література, різноманітні «одісеї» сучасності. Творячи фікційні світи, автори таких текстів демонструють нові пізнавальні перспективи змішаних гібридних культур так званої «третьої географії», третього простору, третіх цінностей, що формуються переважно у хистких кордонах сучасної Європи¹⁶. Представникам наймолодшого літературного покоління тема травматичного досвіду видається не настільки актуальною. Саме тому обов'язок подолання травми минулого остаточно бере на себе покоління, яке ввійшло в літературу наприкінці 1980-х, переживши щонайменше потрібну зміну культурних орієнтирів.

¹⁶ H-Ch. Trepte, *W poszukiwaniu „innej wolności”. Opcja emigracyjna, czyli nowy nomadizm*, [w:] *Opcja niemiecka. O problemach z tożsamością i historią w literaturze polskiej i niemieckiej po 1989 roku*, red. W. Browarny, M. Wolting, współpr. M. Joch, Kraków 2014, s. 181.

По-перше, зростання в контексті пануючої на той час комуністичної ідеології, по-друге, прощання з імперськими ідеалами в період краху СРСР та намагання створити власний літературний дискурс як в Україні, так і за її межами впродовж 1990-х років і, по-третє, повернення до пам'яті минулого – як до неосвоєного джерела травми та причини суспільної розхристаності, культурної дезорієнтації сучасності. Однак важливим і незмінним свідомісним орієнтиром представників цієї генерації є пріоритет національного та вписування його у європейський культурний простір. Представники цього покоління беруть на себе обов'язок говорити як від імені власного, так і від імені предків, повертаючи їхню пам'ять у сучасний історичний дискурс та представляючи її на суспільне обдумування й обговорення. Літературними творами, які порушують проблему національного травматичного досвіду та розрахунку із посттоталітарним минулим є «Весілля з Європою» Антона Санченка, «Жертвопринесення» Василя Процюка, «Біг Мак», «Депешмод», «Ворошиловград» Сергія Жадана, «Тема для медитації» Леоніда Кононовича, «Століття Якова» та «Соло для Соломії» Володимира Лиса, «Музей покинутих секретів» О. Забужко, «Записки українського самашедшого» Л. Костенко та ін.

Ще однієї переоцінки тоталітарного минулого українська культура зазнає вже після Революції гідності у 2013–2014 рр. та війни на Донбасі. Йдеться про сучасну травму, якої зазнають представники соціально активного покоління 25–40-літніх. У світлі сучасної травми відбувається радикальне переосмислення радянського минулого, наслідки якого стали основною причиною культурної розрізненості та «повзучої» колонізації, яка, як виявилось, не припинилася із розпадом СРСР. А тому відсилання в сучасних літературних текстах, що пишуться по гарячих слідах актуальних подій, до травматичної пам'яті, засвідчують своєрідний трансфер, психологічне перенесення травматичного сприймання близьких подій на історично більш віддалені. Події Євромайдану, як і війни на Донбасі безпосередньо апелюють і до травматичного досвіду, і до історичної традиції національної боротьби за незалежність. На хвилі такого дискурсу з'являються «Під крилами великої Матері» В. Процюка, «Вогненна зима» Андрія Кокотюхи, «Іловайськ» Євгена Положія, «Маріуполь-ський процес» Галини Вдовиченко, «Чорне сонце» Василя

Шкляра, «Аеропорт» Сергія Лойка, «Інтернат» Сергія Жадана, «Довгі часи» В. Рафаєнка та ін.

Отже, тема травматичного досвіду у стосунку до значно ширшого дискурсу пам'яті, ставши об'єктом наукових студій, набула чимало інтерпретацій, дефініцій, версій можливості чи неможливості вираження. Однак спільною точкою дотику всіх досліджень є необхідність виявлення суспільної травми минулого з метою з'ясування її впливу на механізми сучасного існування суспільства. У цьому здебільшого і проявляється особливість посттоталітарної пам'яті. Література як один зі стовпів національної культури залишається найбільш актуальним джерелом дослідження порушеної проблеми.

Literatura

- Białecka A., *Ekspresja literacka jako strategia przetrwania po traumie. Doświadczenie Aushwitz w literaturze kobiecej*, [w:] *Kobiety wojny. Między zbrodnią a krzykiem o godność*, red. Alicja Bartuś, Oświęcim 2014, s. 249-256.
- Bilczewski T., *Trauma, translacja, transmisja w perspektywie postpamięci*, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, pod red. Teresy Szostek, Romy Sendyki, Ryszarda Nycza, Warszawa 2013, s. 40-62.
- Caruth C., *Trauma: Explorations in Memory*, Baltimore 1995.
- Delaperrière M., *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch literacki” 2013, R. LIV, Z. 1 (316), s. 49-61.
- Hartman G. H., *Wiedza traumatyczna i badania literackie*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, pod red. Tomasza Łysaka, Kraków 2015, s. 377-415.
- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003.
- Jarzębski J., *Apetyt na przemianę. Notatki o prozie współczesnej*, Kraków 1997.
- Kłoskowska A., *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 1, s. 139.
- Kołodziejczyk D., *Postkolonialne odzyskiwanie pamięci: zawłaszczenia, fabulacje, niesamowite odpominanie*, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, pod red. Teresy Szostek, Romy Sendyki, Ryszarda Nycza, Warszawa 2013, s. 277-305.

- LaCapra D., *Writing History. Writing Trauma*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
- Misztal B., *Theories of Social Remembering*, Philadelphia: Open University Press, 2003, s. 160.
- Trepte H.-Ch., *W poszukiwaniu „innej wolności”. Opcja emigracyjna, czyli nowy nomadyzm*, [w:] *Opcja niemiecka. O problemach z tożsamością i historią w literaturze polskiej i niemieckiej po 1989 roku*, red. Wojciech Browarny, Monika Wolting, współpr. Markus Joch, Kraków 2014, s. 179-193.
- Жане П., *Эволюция памяти и понятие времени*. “Психология памяти”, под ред. Юлия Борисовна Гиппенрейтер, Валерий Яковлевич Романова, Москва: Изд-во ЧеРо, 2000, s. 371-379.
- Kiś O., *Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор*. “У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело”, ра ред. Гелінади Грінченко, Наталії Ханенко-Фрізен. Харків, ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010, s. 171-191.
- Поліщук Я., *Із дискурсів і дискусій*, Харків 2008.

Bibliografia

- Białecka A., *Ekspresja literacka jako strategia przetrwania po traumie. Doświadczenie Aushwitz w literaturze kobiecej*, [w:] *Kobiety wojny. Między zbrodnią a krzykiem o godność*, red. Alicja Bartuś, Oświęcim 2014, s. 249-256.
- Bilczewski T., *Trauma, translacja, transmisja w perspektywie postpamięci*, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, pod red. Teresy Szostek, Romy Sendyki, Ryszarda Nycza, Warszawa 2013, s. 40-62.
- Caruth C., *Trauma: Explorations in Memory*, Baltimore 1995.
- Delaperrière M., *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch literacki” 2013, R. LIV, Z. 1 (316), s. 49-61.
- Hartman G. H., *Wiedza traumatyczna i badania literackie*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, pod red. Tomasza Łysaka, Kraków 2015, s. 377-415.
- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003.
- Jarzębski J., *Apetyt na przemianę. Notatki o prozie współczesnej*, Kraków 1997.
- Kiś O., *Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор*. “У пошукach własnoho hołosu: Uсна istorija

- jak teoria, metod ta dżereło", pa red. Helinady Hrinchenko, Nataliji Chanenko-Frizen. Charkiw: PP «TORHSIN PLUS», 2010, s. 171-191.
- Kłoskowska A., *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 1, s. 139.
- Kołodziejczyk D., *Postkolonialne odzyskiwanie pamięci: zawłaszczenia, fabulacje, niesamowite odpominanie*, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, pod red. Teresy Szostek, Romy Sendyki, Ryszarda Nycza, Warszawa 2013, s. 277-305.
- LaCapra D., *Writing History. Writing Trauma*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
- Misztal B., *Theories of Social Remembering*, Philadelphia: Open University Press, 2003, s. 160.
- Poliszczuk J., *Iz dyskursu i dyskusji*, Charkiw 2008.
- Trepte H.-Ch., *W poszukiwaniu „innej wolności”. Opcja emigracyjna, czyli nowy nomadizm*, [w:] *Opcja niemiecka. O problemach z tożsamością i historią w literaturze polskiej i niemieckiej po 1989 roku*, red. Wojciech Browarny, Monika Wolting, współpr. Markus Joch, Kraków 2014, s. 179-193.
- Żanie Pjer, *Ewolucja pamięci i poniatije wriemieni*. „Psychologija pamięci”, pod ried. Julija Borisowna Gippienrietier, Walerij Jakowlewicz Romanowa, Moskwa: Izd-wo Czzero, 2000, s. 371-379.